

Розали Мортон

ЖЕНА ХИРУРГ У ВЕЛИКОМ РАТУ
(Године посвећене Србима)

Е Д И Ц И Ј А
СРБИЈА 1914–1918

Уредник
Зоран Колунџија

Наслов изворника
Rosalie Slaughter Morton
A WOMAN SURGEON
THE LIFE AND THE WORK OF ROSAILE SLAUGHTER MORTON
New York, 1937.

Превела са енглеској
Мирјана Митровић

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2024.

Издавање *Едиције Србија 1914–1918* подржали су

Министарство културе и информисања Републике Србије

Град Нови Сад – Градска управа за културу
[Ставови аутора изнети у књизи, не изражавају ставове
органа који је доделио средства за суфинансирање]

РОЗАЛИ МОРТОН

ЖЕНА ХИРУРГ
У ВЕЛИКОМ РАТУ

Године посвећене Србима

ПРОМЕТЕЈ
НОВИ САД

РТС

РАДИО-ТЕЛЕВИЗИЈА СРБИЈЕ
БЕОГРАД

Розали Слотер Мортон

Асклејијевим кћерима, где јој да су

Rosalie Staughton Weston

A
WOMAN SURGEON

The Life and Work
of
ROSALIE SLAUGHTER MORTON

With a Frontispiece

FREDERICK A. STOKES COMPANY
NEW YORK MCMXXXVII

Поглавље 1

КА СВЕТСКОМ РАТУ

После активног периода у Лабрадору, у Њуфаундленду и Канади, вратила сам се својој клиници у Њујорку са чврстом намером да се добровољно пријавим у ратну службу. За моју страст према медицини били су довољни и послови на Колеџу за лекаре и хирурге и у мојој приватној пракси са пет асистената, али мисли су ми често путовале у ратом захваћену Европу. Цела Америка и већина њених доктора чезнула је да стане на пут плими империјалистичке Немачке тако што ће отпловити преко Атлантика. Грађани земље из мојих *gemütlich*¹ студентских дана нису могли да изврше ужасе о којима је извештавано, али ја сам се сетила и оног јутра у Берлину кад сам видела како Кајзер пролази у пратњи војника претворених у машине. Сређивала сам послове, како бих могла што пре да пођем, тамо одакле се можда никада нећу вратити; била сам потпуно свесна опасности од излагања зарази и топовској ватри.

Америчке симпатије и подршка концентрисале су се око Енглеске, Француске и Белгије. Учествовала сам у многим догађајима за прикупљање помоћи. Али, током зиме 1915–16, све више сам слушала о Србији, о злоделима која се тамо врше, о њиховом понижавајућем и ужасном повлачењу у

¹ Удобан, нем. – Прим. ирев.

децембру те године, као и о прекасно пруженој савезничкој помоћи, иако је положај Србије био круцијалан за заустављање немачког похода од Берлина до Багдада.

Кад су се моји пријатељи др Ханс Цинзер (Dr. Hans Zinsser), шеф патологије на медицинској клиници Колумбија универзитета, и др Ричард Стронг (Dr. Richard Strong), вратили из Србије, где су помогли да се сузбије епидемија тифуса, много су ми причали о условима који тамо владају. Што сам више слушала, то сам више мислила да би моја служба била значајна за то похарано и разорено балканско краљевство. Можда сам и осећала да би ми Србија могла бити блиска, јер као и у Вирџинији, у којој сам одрасла, и тамо су вођене борбе на њеној целокупној територији. Могла сам да разумем кроз какву агонију су Срби морали да пролазе. Такође, ни за тренутак нисам поверовала да је пуцњем у Сарајеву отпочео рат. Довољно сам знала о старим анимозитетима између Француске и Немачке, јер сам живела у обе земље. Кад сам била на заседању Британског медицинског конгреса у Лондону, схватила сам неизбежност рата између Немачке и Енглеске због трговинског ривалитета у Јужној Америци и Африци. Србија је начињена жртвеним јагњетом, које ће свет моћи да окриви. То је још више распламсало моје симпатије према тој земљи аутсајдеру.

Отишла сам у Вашингтон на састанак са пуковником Каином (Colonel Kain), шефом медицинског одсека Црвеног крста. Он ме је гледао братски, топлим погледом: „Није ли сам прелазак Атлантика до Француске довољан ризик?! Зашто си изабрала Србију у којој влада епидемија тифусне грознице?”

Желела сам да идем на место на коме је помоћ била најпотребнија. Што се тиче ризика, нисам имала родитеље, мужа, ни децу. Могла сам да дам све од себе. Он се руковао са мном и рекао да ће ме поставити за изасланика Црвеног крста за доставу шездесет сандука опреме, насушно потребне српској војсци. Генерал Ајрланд (General Ireland), шеф санитетске

службе Армије Сједињених Америчких Држава, генерал-хирург Блу (Surgeon-General Blue) и други високи амерички званичници, дали су ми писма препоруке за званичнике у Енглеској, Француској и Србији. Пуковник Каин писао је господину Битију (Mr. Beatty), управнику Америчког клириншког завода у Паризу, тражећи од њега да олакша транспорт мог континента до Солунског фронта.

Било је пролеће 1916. године. Потпуно сам била спремна да кренем одмах, али пошто је мој товар стизао у Париз тек за неке три недеље, прво сам отишла у Енглеску, да проучим како тамо жене организују ратне дужности. Још тада је било очигледно да ће на крају и Сједињене Државе бити увучене у рат на страни Савезника. С пажњом сам посматрала здружене активности цивила и хоспитализацију у приватним кућама. На рубовима свести лагано сам уобличавала план за организовање медицинске женске службе у Америци, која би деловала и у домовини и ван ње. Што више научим о томе како Енглези организују ратне болнице, бићу спремна, ако икада буде потребно да мој план из фазе уобличавања пређе у сурову и горку стварност.

Захваљујући пријатељству са сер Виктором Хорслијем (Sir Victor Horsley) и другим британским докторима, као што је др Мери Шарлајб (Dr. Mary Sharlieb), у Енглеској су ми показане све болнице и методе снабдевања, начин на који користе приватне куће и јавне зграде за импровизоване болнице, складишта опреме и њихово стратешко распоређивање, трошкове одржавања, квоте улаза и излаза, као и потребе за људством у свим одељењима. Од девет ујутру до шест часова увече обилазила сам радне просторије, ратне повртњаке, пијаце, фабрике, станице прве помоћи у фабрикама муниције, опоравилишта и старачке домове у самом Лондону и у околини. Одувек заинтересовану за организацију, посебно ме је занимало да видим како хирурзи оперишу у жеку борбе. Била сам импресионирана примереношћу болница постављених у згради државне штампарије или у

градској кући моје пријатељице Лејди Нортклиф (Lady Northcliffe), која је, као и свака четврта кућа у Лондону, постала рај за лечење у коме су лепота и комфор амбијента доприносили духовном и физичком опоравку рањеника. У радионицама које је основала супруга Леонарда Стоукса (Mrs. Leonard Stokes), њен муж је своју архитектонску вештину искористио за прављење дрвених медицинских удлага.

Кад би пала ноћ, ходала сам кроз замрачени Лондон са осећањем чудне слутње, посећивала сам медицинске састанке на којима се расправљало о ратној хитној служби, и на лицу места посматрала велики напредак направљен у фацијалној хирургији, код нових ортопедских помагала и справа за обогањене, и физички и ментално, сретала сам се са медицинаркама које су извештавале о свом напретку у ратној организацији иза линије фронта и својим плановима за будућност. Било је занимљиво посматрати Енглеску готово без мушкараца, у којој су апсолутно ефикасно жене управљале свиме, од трамваја до политике. Ово је био живи доказ о једнаким способностима жена.

Сваког дана, касно поподне, возови пуни болесних и рањених стизали су у Блајти². Ћутљива гомила људи окупљала се на железничкој станици Челзи, док су трупе са Француског фронта преносили из воза у санитетска возила. Многи енглески војници имали су у униформи ушивене захтеве да их у случају да буду рањени пренесу, ако је могуће, у неку одређену кућну болницу. Док је дугачка колона пролазила кроз станично двориште и излазила кроз велику гвоздену капију, на њу су цивили у потпуној тишини бацали цвеће. Свака продавачица цвећа је одвајала по неколико струкова да их баци кад буду пролазили њихови хероји. Тако, сваки генерал или редов, било да сања о супрузи или драгани, о слави или о одмору, прво што би угледао по повратку кући било је љубазно, уморно лице неке продавачице цвећа. Оне су постале симбол љубави и поштовања које је осећала цела Енглеска.

² Blighty, колоквијални израз за Енглеску или Британију. – Прим. њрев.

Схватила сам да ако дође ред на Америку да изврши мобилизацију, за мене ће бити сасвим у реду да уђем у машину у којој ћу бити точкић. Болница у улици Ендел, којом су управљале и у којој су радиле само жене, била је у средишту мог највећег интересовања. Ту су сарадња, опрема, научни рад, администрација и одржавање унутрашњег реда били на задивљујућем нивоу. Рад на рендгену, који су обављале искључиво жене, нарочито др Флоренс Стореј (Dr. Florence Storey) и њена сестра, која је специјализирала у Сједињеним Државама, чиниле су ме веома поносном на чињеницу да је такав рад био сасвим нов у Енглеској, где је велики сер Фредерик Тревс (Sir Frederick Treves) тек овлаш поменуо рендгенске снимке, називајући их безвредним сенкама корисним само за бацање у канту!

Наравно, научила сам и све што сам могла о кућној нези у Шкотским женским болницама, основаним у Француској и на Солунском фронту. Кетлин Бурк (Kathleen Burke) држала је предавања по целим Сједињеним Државама и прикупила је бројне прилоге за активности које је покренула др Елси Инглис (Dr. Elsie Englis)³, са којом сам имала прилику дуго да разговарам. Прва болница коју су основале имала је драматично искуство у Белгији. Са особљем које су чиниле искључиво жене, била је смештена у згради недалеко од француске границе. Около су беснеле борбе и стално су их надлетали непријатељски авиони. Ипак, њихов рад се стабилно одвијао, све док једног дана није стигло упозорење да су Немци близу. „Одмах се евакуишите!”, гласило је наређење. У тишини, хируршки инструменти, анестетици, дезинфекциона средства, завоји и друго, враћени су у сандуке са руч-

³ Dr. Elsie Englis (1864–1917), ћерка мисионара у Индији, шкотска докторка и хирург; упркос противљењу своје владе, почетком Првог светског рата основала је организацију Болнице шкотских жена; аустроугарски војници су је заробили крајем 1915. у Крушевцу, у болници у којој је лечила српске рањенике. У знак захвалности стоји њена биста на београдском Медицинском факултету, подигнута је чесма у Младеновцу и њено име носи улица у Крагујевцу. – *Прим. њев.*

кама од канапа, довољно дебелог да издржи тежину товара. Натоварили су све у камион, сместили рањенике из своје надлежности у санитарска кола или на отворене приколице, и у савршеном реду прешли на безбеднију територију преко моста, који је само минут касније дигнут у ваздух!

Након две недеље у Енглеској, кренула сам у Париз, очекујући да је пошиљка Црвеног крста већ стигла. Али, господин Бити ме је информисао да је још нема. У сваком случају, дозвола за мене, као и за моје сандуке кад стигну, била је у надлежности маркиза Пизака (M. Puissac), шефа Бироа за странце Министарства рата, као и генерала Сараја (General Serrail), команданта Француске армије на Солунском фронту. Пизак је оклевао да жени без пратње дозволи пролазак кроз ратну зону. Можда да сачекам док не крене нека јединица?!

Ипак, Пизак је коначно пристао – не кад сам га подсетила на огромне потребе за опремом на Солунском фронту, већ тек кад сам нагласила чињеницу да само ја сносим одговорност за свој живот, да Америка за њега нема никакву одговорност, да Француска не треба да је има и да, ако погинем на путу Медитераном, или тамо негде, њега нико неће позвати на одговорност. Међутим, требало је да сачекам бар долазак свог товара.

Ово задржавање сам корисно употребила за проучавање француског начина хоспитализације. Захваљујући господину Битију и писму од др Фредерика П. Хенрија (Dr. Frederick P. Henry), вољеног професора са Филадельфије, добила сам дозволу да посматрам ратне методе у Америчкој болници у Нејиу, надамак болесног Париза искиданих нерава. Ред и чистоћа свега били су типични за наше најбоље болнице код куће, као што су беспрекорни били и медицински третмани, хируршке операције и постопретивна нега.

Једног дана стигло је обавештење да воз пун рањеника за петнаест минута стиже на *Gare du Nord*⁴. „Пођите са мном”,

⁴ Железничка станица у Паризу.

рекао је млади дипломац Универзиета Вирџинија, који је волонтирао као возач санитетског возила. По утврђеном реду, 25 белих санитета изашло је из болничког дворишта и одјурило улицама Париза. На *Gare du Nord*, из сваког санитета изашао је возач и два носача носила; формирали су колону, док се воз заустављао са својим болним теретом. У сваком вагону, болесници и рањеници су били нагурани у невероватном броју. Са сваке стране су била по три лежаја, ослоњена на гвоздене држаче, један изнад другог. Сви лежаји су били попуњени, а рањеници су лежали и на поду, збијени један крај другог. Једина добра ствар била је то што је сваки војник још увек лежао на носилима на која је положен у превијалишту прве помоћи у рову, или у ургентној болници иза линије фронта.

Ови амерички добровољци у „милосрдној армији” прилазили су и редом отварали тешка врата на вагонима импровизованог болничког воза. Морали су чврсто да се држе за гвоздене подупираче, како не би пали док отварају врата, јер су стајали буквално на врховима прстију између људи на поду. Кад би успели да успоставе какву-такву равнотежу, подизали су носила са рањеницима и носили их до великог депоа, где су за под већ била причвршћена гвоздена постоља са кукама са обе стране. Болничари су ручке носила лако провлачили кроз те куке, брзо претварајући железничку станицу у болничко одељење. Воз је истоварен за пет минута.

Сваки рањеник носио је ознаку, чија је боја указивала на његово стање. Болничари су смештали оне са истом бојом у исти одељак депоа. Онима са љубичастом ознаком требала је помоћ одмах, пре него што буду могли поново да буду пребачени у болницу. Жута, плава, бела и друге боје указивале су да је случај хируршки, медицински, шок или нешто слично. Доктори и сестре су чекали, спремни да укажу помоћ чим се носила поставе на одговарајуће место. Доктор би прегледао сваког војника пре него што га однесу. Они са љубичастом ознаком добијали су инфузију. Критични случајеви

су први хитно одвожени у болнице. Мање тешки рањеници су се одмарали у станици *Gare du Nord* пре него што их поново преместе. Брзина, ефикасност и ред целе акције су ме импресионирали; била је то најбоља хитна служба коју сам икада видела.

Француске даме, крхке и грациозне, које су постале медицинске сестре Црвеног крста, пролазиле су између редова носила на којима су лежали војници, носећи сендвиче, кафу, цигарете. На ту љубазност одговорио би им ту и тамо сјај нечијег полуосмеха. Ноге и руке војника су се нагло опустиле, као код дрвених лутака кад се откачи ластиш. И сваки је желео нешто друго. Већина је била сувише слаба да би одбила да их нахране или да им запале тражену цигарету.

Један старији рањеник огромних, сељачких шака, одбијао је све што му је било понуђено. Окретао је главу од болести и патње. Импулсивно сам отишла до једне од жена којој је у корпи остало неколико цветова и однела једну белу раду том усамљеном и беспомоћном старом човеку.

„Ово је са земље, земље за коју сте се борили.”

Протрљао је стабљику беле раде међу прстима. Миловао је сваку латицу. Мир се вратио на његово лице.

У националним уметничким галеријама, претвореним у француске болнице, у зградама свих врста преуређеним за смештај рањеника, у редовним болницама где су Францускиње радиле дан и ноћ, уочила сам далеко префињенији тип медицинских сестара од оних којих се сећам из француских болница из мојих студентских дана. Тада су оне биле, са изузетком милосрдних сестара, далеко испод достојанствених и способних жена, које су се обучавале за медицинске сестре у Сједињеним Државама и Енглеској. Међутим, кад је почео рат, уздржана виша класа Француске савила се од бола за својим очевима, мужевима, синовима и љубавницима у рововима; са љупкошћу и прилагодљивошћу, карактеристичном за Францускиње високог рода, оне су похађале курсеве за болничарке и са великом издржљивошћу

успешно неговале рањенике у кућним и пољским болницама, болницама у базама и на бродовима.

Сваког дана ускакала сам у санитарска кола да бих асистирала код ургентних случајева у *Gare du Nord*. Чинило ми се да у француским болницама превише људи асистира лекарима током визите. Такође, униформе медицинских сестара нису биле стандардизоване, нити су остављале онај уштиракни, беспрекорни утисак на који сам била навикнута. Срећом да то нисам коментарисала. Јер, неће проћи много времена пре него што променим мишљење и установим – на основу броја успешно излечених у односу на трошкове лечења и збрињавања на Солунском фронту – да су француске војне болнице далеко ефикасније од свих других.

После три недеље боравка у Паризу, госпођица Олдрич (Miss Aldrich), прослављена по својој књизи *Бреј изнад Марне*⁵, одвела ме до оближњих недавно разрованих ратних попршта, која ће нешто касније поново морати да пропате. Од ње сам научила нешто о немачкој досетљивости у време припрема за рат. Много пре него што се садашњи конфликт отворио, продавницама, нарочито пиљарама у њеном суседству понудио је сарадњу велики број достављача са камионетима! То су, испоставиће се касније, били Немци који су перфектно говорили француски; они су били увек предусретљиви и увек би понудили да наручену робу унесу у кућу својим муштеријама, које су углавном биле средовечне жене, чији су мушкарци били на раду у градовима или на њивама. Достављачи су тако сазнавали структуру становништва, количину робе која се набавља, ко је држао радње у околини и где су била лоцирани магацини. Сумњиви нестанак ових достављача догодио се баш у тренутку кад је рат почео. Они су се вратили, али сада са окупационом војском, и пошто су

⁵ Mildred Aldrich (1853–1928), америчка новинарка, која је од 1898. живела у Француској и радила као дописник америчких новина; из своје куће на брегу изнад реке Марне посматрала је прву битку Француза у Првом светском рату.
– Прим. њрев

тачно знали у којим кућама има залиха хране, били су водичи својим саборцима до места са ратним и личним складиштима, не само у том делу Француске, већ у целој земљи.

Коначно је стигао и мој контингент опрема за Солунски фронт, а моји папири су били сређени. Нисам ишла са транспортом трупа, већ сам испловила из Тулона на путничком пароброду *Ла Брејшања*, претвореном у пловећу болницу за Медитеран, под новим именом *Брејшања II*. Брод је носио нашу опрему за болницу, а вратиће у Француску војнике рањене у Србији. На броду су биле две француске медицинске сестре и једна енглеска, један католички и један протестантски свештеник, као и неколико других доктора који су као и ја, ишли на фронт. *Брејшања II* била је офарбана у бело са широком зеленом штрафтом по средини. Осећај олакшања давало ми је сазнање да брод, због тога што је у мисији милосрђа, није морао да буде затамњен. Док смо се примицали рту Малеас⁶ на голој обали Грчке, брод је успорио. Стајала сам крај капетана на мосту, кад је он показао ка малом манастиру и цркви на врху истурене стене.

„Монаси-пустињаци овде живе вековима. Увек их поздрављамо кад овуда пролазимо.”

На доњој палуби искупили су се морнари и напето осматрали обалу, покушавајући да угледају пустињака.

„Ено га”, узвикнуо је неко. „Махнуо нам је.”

Морнари су поскидали капе и прекрстили се.

Капетан је рекао благо: „Његов благослов је сад на нама”.

Капетан је био познат као човек од пера, колико и као искусан морепловац, па ми је било чудно што нити говори, нити разуме енглески. Иако сам доста заборавила француски, помучила сам се да га говорим тако да ме разуме, тако да ми је он много тога испричао о рату, о Француској, Грчкој и Србији.

Следећег дана двострука линија заштитних мрежа у луци у Солуну се отворила за нас, док су нам авиони и дирижаб-

⁶ Полуострво и рт на југоистоку Пелопонеза. – Прим. њрев.

ли кружили над главама. Бродови свих савезничких земаља били су укотвљени са братским миром. Наш брод пришао је толико близу кеју, да сам могла да видим колоне санитарских кола која хрле ка фронту, људе који марширају, генерале у аутомобилима, италијанске, српске, хинду, канадске, француске и кинеске униформе како се мешају, као у каледоскопу. Капетан ми је предложио да своје акредитиве предам директно француским војним и грчким цивилним властима, да не бих губила време око царинских формалности. По искрцавању одмах сам закорачила у прашину и боју рата. Узбуђена, нестрпљива, стајала сам посматрајући трупе како марширају на фронт. Овде сам била сасвим близу рата. Поред војске су пролазила препуна амбулантна кола, која су долазила право из ровова. На неким теретним колима људи су били тесно нагурани, док су из других истоваривали рањенике. Ужурбано су овуда пролазили српски војници, британски „томи” у шорцевима, људи на магарцима и коњима, ратни курири, припадници енглеског Реда Светог Јована, болничарке француског Црвеног крста, као и цивилно становништво града. Упркос буци и ужурбаности, стишани ред је преовладавао над овим призором. Мушкарци и жене су тачно знали куда иду. Импулсивно сам потрчала улицом. Одједном, зачула сам глас капетана *Брејшање II* како виче за мношћом на перфектном енглеском језику: „Ако тако трчите, сломићете врат”. Зауоставила сам се скоро у месту и замало ударила у камионет. Имала сам осећај као да је један мој рођак изникао из земље с тим братским саветом.

Опростила сам капетану и ми смо заједно наставили право у штаб доктора-генерала Пола Рута (Doctor General Paul Ruotte), команданта санитарске службе Француске и њених савезника, који је био и шеф медицинског и хируршког дела Француске армије на Оријенту. Рекла сам му да желим да служим као волонтер и да испоручим опрему коју сам донела. Одмах ме је одвео код генерала Сараја, који је командовао свим трупама. Љубазно и пун разумевања, скратио је

ратну бирократију. Кад моји сандуци са опремом буду истоварени на обалу, рекли су ми, биће заведени онако како их буде усмерио генерал Сондермајер⁷, шеф српске санитетске службе. У међувремену, шта бих ја желела да радим? Да учим о ратним пољским болницама? Свакако. Са француском љубазношћу, генерал Рут је предложио да га пратим у инспекцију свих фронтских болница и санитарних формација, од базних болница до превијалишта на самој линији фронта. Топло смо се руковали. Генерал Сарај је ударио званични печат, па је након тог напорног путовања почело једно од мојих најживљих ратних искустава.

⁷ Др Роман Сондермајер (1861–1923), сматра се оснивачем српске ратне хирургије; у Србију је дошао из Кракова, а порекло му је немачко-пољско; био је директор Београдске војне болнице, а током Првог светског рата и Српске војне медицинске службе. Његов син је Тадија Сондермајер, аероинжењер и пионир југословенске авијације. – *Прим.ирев.*